

WYPAS KULTUROWY W PARKACH NARODOWYCH NA OBSZARZE KARPAT ZACHODNICH – ASPEKTY ORGANIZACYJNE I INSTYTUCJONALNE

Kamila Musiał

Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy, Zakład Systemów i Środowiska Produkcji,
32-083 Balice k. Krakowa

We wszystkich pięciu parkach narodowych zlokalizowanych w obrębie Karpat Zachodnich gospodarka pasterska została odtworzona i ponownie zinstytucjonalizowana. Prowadzony jest tam na zlecenie parku wypas przeżuwaczy, w tym głównie owiec ras rodzimych, ale także bydła. Sposób wypasu, w tym obsada zwierząt i inne elementy związane z pasterstwem, są każdorazowo przedmiotem umów kierownictwa poszczególnych parków z miejscowymi bacami. Sposób ich wyboru nie jest ujednoczony. Umowy dzierżawy zawierane pomiędzy parkiem a bacami określają warunki dotyczące tego, gdzie zwierzęta mogą być wypasane, w jakiej liczbie oraz kiedy przypada czas rozpoczęcia i zakończenia wypasu. Podtrzymywanie wypasu w obszarach chronionych jest istotne dla wzmocnienia powiązań między półnaturalnymi ekosystemami tworzonymi przez łąki i pastwiska, zwierzętami hodowlanymi, ale również lokalnymi społecznościami. Ekstensywny wypas przeżuwaczy w parkach narodowych może być zatem korzystnym narzędziem, służącym kompleksowo ujmowanej ochronie przyrody.

Słowa kluczowe: wypas, parki narodowe, Karpaty Zachodnie

Pomimo że wstępne wyniki spisu rolnego przeprowadzonego w 2020 r. wskazują, że pogłowie bydła zwiększyło się w okresie ostatniego dziesięciolecia o około 550 tysięcy sztuk, tzn. o około 10% (Powszechny Spis Rolny, 2021), zmiany te nie są rozłożone przestrzennie w sposób równomierny. Badania prowadzone w tym zakresie wskazują, że w rejonach charakteryzujących się rozdrobnieniem agrarnym obserwowany jest dalszy regres chowu bydła, a także i owiec. Stąd dla podtrzymania, a nawet rozwoju ich chowu i hodowli, powinno stosować się pewne działania lub instrumenty, które powstrzymają lub odwrócą te niekorzystne tendencje. Jednym z takich działań jest organizacja wspomaganego instytucjonalnie wypasu kulturowego. Jest on prowadzony od lat w ograniczonej formule, zwłaszcza na różnego rodzaju obszarach chronionych, w tym, co jest szczególnie ważne z punktu widzenia przyrodniczego, położonych na obszarach górskich, które są predestynowane do prowadzenia produkcji zwierzęcej. Skłania to do ciągłego monitorowania tego procesu oraz pogłębienia badań w zakresie jednego z aspektów dezagraryzacji produkcyjnej, który określany jest

jako deanimalizacja. Opisuje on poziom zmniejszenia się stanu zwierząt gospodarskich w ujęciu absolutnym oraz względnym, odnoszonym do konkretnych subregionów i gospodarstw oraz zmian rolniczego użytkowania ziemi (Musiał i Musiał, 2019). Dotyczy także spadku udziału zwierząt w produkcji dodanej uzyskanej z rolnictwa danego regionu, zmiany ich struktury gatunkowej, ale także często powtarzającego się całkowitego porzucenia chowu przeżuwaczy. Tak ujmowana deanimalizacja jest również zachwianiem rozwoju zrównoważonego, co może być rozpatrywane na różnych poziomach analizy, tj. jako zjawisko niezrównoważenia rolnictwa ogółem, niezrównoważenia na poziomie poszczególnych gospodarstw rolnych, a także w odniesieniu do zachowania krajobrazu kulturowego danego obszaru (Zegar, 2013). Ocena tego procesu powinna odnosić się do wszystkich gatunków zwierząt gospodarskich, jednak z wyraźnym podkreśleniem znaczenia przeżuwaczy dla terenów górskich. W wymiarze środowiskowym jest to o tyle istotne, że zmniejszenie stanu i obsady pogłównia inwentarza wywiera zmiany w sposobie i intensywności zagospodarowania półnaturalnych zbiorowisk trawiastych, jakimi są łąki i pastwiska (Musiał i Musiał, 2020). Stąd też poza typowo komercyjną produkcją zwierzęcą prowadzoną na obszarach górskich istotny jest ograniczony przestrzennie wypas kulturowy.

Tak ujmowany wypas kulturowy to wypas owiec i bydła na chronionych obszarach karpackich parków narodowych, dozwolony z zachowaniem licznych reżimów i ograniczeń instytucjonalnych. Pomimo niewielkiej skali może mieć on istotne znaczenie dla danego regionu, a zwłaszcza mikroregionu, poprzez związaną z nim presję na zachowanie specyfiki i oryginalności w odniesieniu do obszarów otaczających. Składają się na to różne funkcje wypasu, zarówno środowiskowe, gospodarcze, jak i kulturowe (Caballero i in., 2007; Molik i in., 2017; Musiał, 2020). Instytucjonalne wymogi dla wypasu są ściśle określone przez władze poszczególnych parków narodowych. Umowy dzierżawy zawierane pomiędzy parkiem a baczami uwzględniają liczne niejednorodne zapisy, jednakże wszystkie określają warunki dotyczące, gdzie owce mogą być wypasane, w jakiej liczbie oraz kiedy przypada czas rozpoczęcia i zakończenia wypasu w danym parku (Musiał, 2018). W umowach zawarte są też ściśle sprecyzowane przepisy dotyczące ochrony przyrody, w odniesieniu do gruntów rolnych oraz leśnych. Podtrzymywanie wypasu w obszarach chronionych jest istotne dla zachowania, jak i waloryzacji ekologicznych powiązań pomiędzy siedliskiem, dziką przyrodą, zwierzętami hodowlanymi, ale również lokalnymi społecznościami (Mehra i Mathur, 2001). Jest też powszechnie zrozumiałe, że ekstensywny wypas przeżuwaczy w takich terenach może być korzystnym narzędziem, służącym kompleksowo ujmowanej ochronie przyrody (Freschi i in., 2015). Ponadto zgodnie z panującym obecnie paradygmatem dotyczącym ochrony przyrody, celem takiego wypasu w przestrzeni rolno-leśnej, a zatem w krajobrazie kulturowym jest przywracanie zaistniałych wcześniej zaburzeń naturalnych i antropologicznych, koniecznych dla utrzymania takiego krajobrazu (Mori, 2011; Middleton, 2013).

Celem przeprowadzanych badań był monitoring stanu wypasu kulturowego przeżuwaczy, w tym zwłaszcza owiec na terenie parków narodowych obszaru Karpat Zachodnich. W opracowaniu wskazano na rozszerzającą się funkcję tej formy ochrony przyrody, zwrócono także uwagę na wybrane aspekty organizacyjne i instytucjonalne takich działań gospodarczych i środowiskowych.

Tabela 1. Parki narodowe Karpat Zachodnich – podział fizjograficzny i administracyjny
 Table 1. The Western Carpathians national parks – physiographic and administrative division

Park narodowy, rok utworzenia National Park, year established	Podprovincia Subprovince	Makroregion Macrorregion	Mezoregion Subregion	Powiat County	Gmina Commune	Siedziba i powierzchnia parku Headquarters and acre- age of the park
Pieniński, 1954 r.	Centralne Karpaty Zachodnie	Obrzenie Orawsko-Podhalańskie	Pieniny	nowotarski (woj. małopolskie)	Szczawnica, Czorszryn, Krośćenko,	Krośćenko nad Dunajcem, 23,46 km ²
Tatrzański, 1954 r.		Łańcuch Tatrzański	Tatry Zachodnie Tatry Wschodnie	tatrzański (woj. małopolskie)	Zakopane, Košćelisko, Poronin, Bukowina Tatrzańska	Kuźnice, 211,64 km ²
Babiogórski, 1954 r.	Zewnętrzne Karpaty Zachodnie	Beskidy Zachodnie	Beskid Żywiecki	nowotarski, suski (woj. małopolskie)	Lipnica Wielka, Jablonka, Zawoja,	Zawoja, 33,92 km ²
Gorczański, 1981 r.			Gorce	limanowski, nowotarski (woj. małopolskie)	Mszana Dolna, Niedźwiedz, Nowy Targ, Ochotnica Dolna Kamienica	Poręba Wielka, 70,30 km ²
Magurski, 1995 r.		Beskidy Środkowe	Beskid Niski	gorlicki (woj. małopolskie)	Lipinki, Sękowa	Krempna 194,39 km ²
				jasielski, krośńieniski (woj. podkarpackie)	Dębowiec, Dukla, Krempna, N. Żmigrod, Osiek Jasielski	

Źródło (Source): opracowanie własne na podstawie: Kondracki, 2009 (own study, based on Kondracki, 2009)

Material i metody

W opracowaniu podjęto syntetyczną analizę wypasu kulturowego owiec i bydła na obszarze parków narodowych zlokalizowanych w obrębie Karpat Zachodnich. Badania zostały oparte o dane obejmujące aktualną faktografię dotyczącą merytorycznych i formalnych uwarunkowań wypasu zwierząt gospodarskich na tym terenie. Materiały źródłowe dotyczące wypasu zebrano w 2021 r. w dyrekcjach poszczególnych parków narodowych, poprzez ankieto-wywiad przeprowadzony z pracownikami merytorycznymi, formalnie nadzorującymi wypas. W tym celu posłużyła także dostępna dokumentacja dotycząca ochrony przyrody, a także obserwacje prowadzone w części terenu chronionego. Bardzo ważnym dla badań materiałem źródłowym były informacje i wymogi zawarte w umowach dzierżawy. Uzyskane informacje dotyczyły lat 2020 oraz 2021 i zostały podzielone na 2 grupy: aspekty produkcyjno-organizacyjne oraz instytucjonalne.

Karpaty Polskie rozciągają się równoleżnikowo na długości około 330 km, a ich przeciętna szerokość wynosi 60–70 km. W przebiegu wyróżnia się Karpaty Zachodnie oraz niewielki fragment Karpat Wschodnich (Kondracki, 2009). Pod względem zajmowanego obszaru dominują Zewnętrzne Karpaty Zachodnie, które występują jako góry średnie, nazywane Beskidami. Niewielki obszar zajmują Centralne Karpaty Zachodnie, z urozmaiconą rzeźbą oraz najwyższym pasmem, jakim są Tatry. Łuk Karpat cechuje się znacznymi deniwelacjami, które w połączeniu z bogactwem form terenowych, zróżnicowanymi ekspozycjami i spadkami, a także układem hydrograficznym i okrywą roślinną, tworzą swoistą odrębność, zwłaszcza w odniesieniu do czynników klimatycznych i edaficznych. Odmienność ta wyraźnie wpływa także na sposób użytkowania ziemi, większe znaczenie mają tam użytki zielone, których trwałość uzależniona jest od sposobu użytkowania (Twardy, 2008).

Na obszarze Karpat Zachodnich zlokalizowanych jest 5 parków narodowych, tj.: Tatrzański, Pieniński, Babiogórski, Gorczański oraz Magurski. Największą powierzchnię zajmuje Tatrzański Park Narodowy, najmniejszy jest Pieniński. Trzy najstarsze parki (tab. 1), zostały utworzone w 1954 r. (Denisiuk, 1995). Według podziału regionalnego Karpat, obszary w których zlokalizowane są zachodnio-karpackie parki narodowe znajdują się w granicach dwóch podprovincji: Centralne Karpaty Zachodnie i Zewnętrzne Karpaty Zachodnie, do których przynależą 4 makroregiony oraz 6 mezoregionów. Administracyjnie parki te ujmowane są w obrębie 7 powiatów, usytuowanych na terenie woj. małopolskiego, a w niewielkiej części także podkarpackiego. Najmłodszy z parków, jakim jest Magurski Park Narodowy, zlokalizowany w obrębie mezoregionu Beskid Niski, chroni unikatowy w skali Karpat obszar przejściowy między Karpatami Zachodnimi i Wschodnimi, który przebiega przy jego wschodniej granicy (Kondracki, 2009).

Wyniki

Produkcyjno-organizacyjne aspekty wypasu kulturowego

Na obszarze Pienińskiego Parku Narodowego wypas prowadzony jest od 1993 r. na gruntach Skarbu Państwa, które wcześniej stanowiły w większości własność spółdzielni produkcyjnej i ma on charakter ciągły. Pastwisko objęte wypasem kulturowym ma powierzchnię 52 ha i zlokalizowane jest na Hali Majerz. W 2021 r. wypasane były

tam 2 odrębne stada zwierząt, na które w ilości dominującej składały się owce, a towarzyszyły im nieliczne sztuki bydła. Ogólna liczba wypasanych sezonowo zwierząt wynosiła 460 maciorek i 40 sztuk jagniąt oraz 10 krów. Rasy wypasanych zwierząt to: polska owca górską i cakiel, a bydła polska czerwona oraz bydło rasy simental (tab. 2). Powierzchnia objęta wypasem nie uległa zmianie w ciągu ostatniej dekady, nie zmienił się także w sposób istotny stan pogłowia zwierząt. Prowadzony tam wypas opiera się o umowę dzierżawy terenu pastwiskowego, położonego w obrębie parku, a okres trwania umowy wynosi średnio 5 lat. Park nie posiada na własność żadnych przeźuwaczy, a wypasane zwierzęta pochodzą od okolicznych rolników z obszaru Podhala. Według danych pozyskanych w dyrekcji parku wybór bacy-dzierżawcy hali poprzedzony jest przetargiem nieograniczonym. Baca musi posiadać prawo do produkcji certyfikowanego oscypka, ważne przynajmniej przez 3 lata przed przystąpieniem do przetargu. Wypas ma charakter całosezonowy, trwa średnio około 170 dni (1 maj–15 październik). Wypasane zwierzęta są koszarowane na pastwisku, w koszarze zamkniętym luźnym, przeznaczając na 1 owcę 2–2,5 m²/dobę. Na hali znajduje się szałas dla bacy i pasterzy. Owce korzystają także z jesiennych przepasek na gruntach prywatnych znajdujących się na obszarze parku, na polanach niżej położonych. Jest to szczególnie ważne w okresach suszy letniej, gdy pojawia się zagrożenie nadmiernej eksploatacji pastwisk, a stąd też i negatywny wpływ na lokalną bioróżnorodność.

W Tatrzańskim Parku Narodowym wypas o charakterze ciągłym prowadzony jest od 1981 r. Powierzchnia objęta wypasem w 2021 r. wynosiła 140,84 ha, na co składa się ogółem 30 odrębnych polan (enklaw). W ciągu ostatniej dekady powierzchnia ta nie uległa większej zmianie. W 2021 r. wypasanych było 6 stad, które składały się głównie z owiec ras polska owca górską i cakiel podhalański. Były tam także pojedyncze sztuki bydła rasy polska czerwona. Zwierzęta nie stanowią własności parku, pochodzą one z terenu różnych gmin podhalańskich. Prowadzony tu wypas nie opiera się o typowy przetarg, ale o odrębną umowę dzierżawy, zawieraną na okres 6 sezonów wypasowych. Według danych pozyskanych w dyrekcji parku aktualne umowy są kontynuacją wypasu kulturowego prowadzonego przez sprawdzonych w poprzednich latach baców. Wypas jest całosezonowy i trwa około 160 dni. Prowadzony jest zarówno na halach głównych, jak i na przepaskach, co z reguły powtarzane jest 2 razy w każdym sezonie wegetacyjnym.

W Babiogórskim Parku Narodowym prowadzony jest wypas kulturowy o charakterze ciągłym. Jednak prowadzony jest on tam dopiero od 2016 r. i na relatywnie niewielkiej powierzchni, obejmującej 8 ha, gdzie wypasem objęte są 3 polany (enklawy). W ciągu ostatniej dekady powierzchnia ta uległa zmniejszeniu o 1 ha, ze względu na konieczność ochrony ekosystemów wodnych. W parku wypasane jest jedno stado owiec, bez wyszczególnienia zalecanej rasy, liczące około 300 sztuk. Wielkość stada w ciągu ostatnich 10 lat nie uległa większej zmianie. Park nie posiada na własność przeźuwaczy, są one dowożone z gmin położonych poza otuliną. Wypas oparty jest o umowę dzierżawy, której długość trwania wynosi 4 lata, a wybór dzierżawcy poprzedzony jest przetargiem. Wypas jest całosezonowy, trwa od początku maja do połowy października, przy czym zwierzęta wypasane są tylko przez 7 dni w miesiącu. Brak jest wypasu na przepaskach, a zwierzęta nie są koszarowane na pastwisku. Nie została wyszczególniona minimalna odległość od koszaru od źródeł i potoków. Brak też na hali parku szałasu dla pasterzy.

Tabela 2. Informacje ogólne i aspekty produkcyjno-organizacyjne charakteryzujące wypas kulturowy prowadzony w obrębie karpaccich parków narodowych
Table 2. General information and production-organizational aspects of cultural grazing within the Carpathian national parks

Wyszczególnienie Specification	Nazwa parku narodowego Name of the national park	Charakterystyki wypasu dla parków Grazing characteristics for parks
¹ Od którego roku prowadzony jest wypas?	Pieniński	¹ 1993 r.; ² ciągły; ³ 52 ha; ⁴ 1; ⁵ brak
² Charakter wypasu	Tatrzański	¹ 1981 r.; ² ciągły; ³ 140,84 ha; ⁴ 30; ⁵ brak
³ Powierzchnia objęta wypasem	Babiogórski	¹ 2016 r.; ² ciągły; ³ 8 ha; ⁴ 3; ⁵ zmniejszenie pow. (o 1 ha)
⁴ Łączna liczba pastwisk	Gorczański	¹ 2003 r.; ² ciągły; ³ ok. 52 ha; ⁴ 4; ⁵ powiększenie pow. (o 16,38 ha)
⁵ Zmiana powierzchni wypasu (10 lat)	Magurski	¹ 1997; ² ciągły; ³ 110 ha; ⁴ 3; ⁵ zmniejszenie pow. (o 2,5 ha)
¹ Gatunki zwierząt	Pieniński	¹ owce, bydło; ² polska owca górska, cakiel podhalański, polska czerwona, simental; ³ 2; 4 500 owiec, 10 krów; ⁵ brak
² Rasy	Tatrzański	¹ owce, bydło; ² polska owca górska, cakiel podhalański, polska czerwona; ³ 6; ⁴ 1120 sztuk; ⁵ brak
³ Liczba stad	Babiogórski	¹ owce; ² nie wyszczególniono; ³ 1; ⁴ 300; ⁵ brak
⁴ Liczba zwierząt ogółem	Gorczański	¹ owce, bydło, koń; ² polska owca górska; ³ 1; ⁴ 270; ⁵ brak
⁵ Zmiany w pogłowie (10 lat)	Magurski	¹ owce, bydło, konie; ² polska biało-żółta, simental, czarnogłowa, cakiel podhalański, polska owca górska, wierzosówka; ³ 3; ⁴ 170 sztuk owiec, 80 sztuk bydła; ⁵ tak
¹ Zwierzęta stanowią własność Parku	Pieniński	¹ nie; ² rejon Podhala
² Miejsce pochodzenia zwierząt (jeśli park nie posiada własnych)	Tatrzański	¹ nie; ² rejon Podhala
	Babiogórski	¹ nie; ² gminy położone poza otuliną
	Gorczański	¹ nie; ² gmina na obszarze otuliny
	Magurski	¹ nie; ² gmina na obszarze otuliny

1 Czy wypas oparty jest o umowę dzierzawy?	Pieniński	1 tak; 2 5 lat; 3 tak; 4 tak; 5 168 dni
2 Średni okres trwania umowy	Tatrzański	1 nie; 2 6 lat; 3 nie; 4 tak; 5 160 dni
3 Przetarg – do wyboru dzierzawcy	Babiogórski	1 tak; 2 4 lata; 3 tak; 4 tak; 5 42 dni
4 Wypas całosezonalny	Gorczański	1 tak; 2 5 lat; 3 tak; 4 tak; 5 od 25.05. do 15.10.
5 Długość trwania wypasu	Magurski	1 nie; 2 1 sezon; 3 tak; 4 tak; 5 120 dni
1 Wypas na przepaskach – ile razy w sezonie?	Pieniński	1 tak - jesienią; 2 tak; 3 zamknięty, luzny; 4 50 m; 5 tak
2 Zwierzęta są koszarowane na pastwisku	Tatrzański	1 tak - 2x; 2 tak; 3 luzny; 4 nie podano; 5 tak
3 Typ koszar	Babiogórski	1 nie; 2 nie; 3 nie podano; 4 nie podano; 5 brak
4 Min. odległość koszar od wody	Gorczański	1 nie; 2 tak; 3 nie podano; 4 40 m; 5 tak
5 Obecność na hali szalasu	Magurski	1 nie; 2 tak; 3 średni; 4 ok. 200 m; 5 tak

Źródło (Source): opracowanie własne na podstawie ankiet i umów dzierzawy dotyczących wypasu kulturowego lub kulturowo-komercyjnego w górskich parkach narodowych (own study, based on surveys, and lease agreements regarding cultural grazing in mountainous national parks).

Tabela 3. Instytucjonalne aspekty wypasu kulturowego
Table 3. Institutional aspects of cultural grazing

Wyszczególnienie Specification	Nazwa parku narodowego Name of the national park	Dane dla parków Grazing characteristics for parks
¹ Liczba baców/pasterzy zaangażowanych w wypas kulturowy w parku	Pieniński	¹ 5; ² 6; ³ brak
² Liczba pracowników parku narodowego zaangażowanych w tematykę związaną z wypasem kulturowym	Tatrzański	¹ 17; ² 7; ³ brak
³ Obecność odrębnej struktury organizacyjnej w Parku Narodowym zajmującej się wypasem kulturowym	Babiogórski	¹ 4; ² 2; ³ brak
	Gorceński	¹ 2 (+1 okresowo); ² 2 (pośrednio dodatkowo 5 osób); ³ brak, obowiązki wykonuje Zespół ds. Ochrony Przyrody
	Magurski	¹ 3; ² 1; ³ tak (nie wyszczególniono jaka)
¹ Wsparcie wypasu kulturowego przez inne instytucje na poziomie regionalnym lub lokalnym	Pieniński	¹ Regionalny Związek Hodowców Owiec i Kóz; ² brak
² Realizacja przez park projektu/zadania bezpośrednio związanego z wypasem kulturowym	Tatrzański	¹ aktualnie brak; ² aktualnie brak
	Babiogórski	¹ aktualnie brak; ² aktualnie brak
	Gorceński	¹ ARiMR, Związek Hodowców Owiec i Kóz (w niewystarczającym zakresie); ² aktualnie brak
	Magurski	¹ aktualnie brak; ² aktualnie brak
¹ Średnia opłata za udostępnienie 1 ha pastwiska/rok (2021 r.)	Pieniński	¹ 646 zł/ha; ² bacia
² Osoby uprawnione do pobierania dopłat bezpośrednich oraz górskich (ONW) do pastwisk	Tatrzański	¹ 420 zł/ha; ² bacia
	Babiogórski	¹ 145 zł/ha; ² bacia
	Gorceński	¹ 162 zł/ha; ² bacia
	Magurski	¹ 130 zł/ha; ² Park

<p>¹ Czy w ramach PROW aktualnie realizowane są inwestycje służące bezpośrednio lub pośrednio wypasowi kulturowemu (jakie i na jaką kwotę)?</p> <p>² Sugestie odnośnie wypasu kulturowego w kontekście oczekiwanych zmian w ramach Zielonego Ładu (nowa WPR 2021-27)</p>	<p>Pieniński</p> <p>Tatrzański</p> <p>Babiogórski</p> <p>Gorceński</p> <p>Magurski</p>	<p>¹ aktualnie brak; ² dopłaty są określane jako wystarczające</p> <p>¹ aktualnie brak; ² brak uwag</p> <p>¹ aktualnie brak; ² brak uwag</p> <p>¹ wsparcie ARiMR w ramach PROW do siedlisk chronionych i ras zachowawczych (dopłaty pobiera bacia)</p> <p>² konieczność podniesienia płatności do zwierząt (wprowadzenie dodatkowych płatności za wypas w warunkach wysokogórskich)</p> <p>¹ aktualnie brak; ²propozycje zmian</p>
--	--	--

Źródło (Source): opracowanie własne na podstawie ankiet i umów dzierżawy dotyczących wypasu kulturowego lub kulturowo-komercyjnego w górskich parkach narodowych (own study, based on surveys, and lease agreements regarding cultural grazing in mountainous national parks)

Na terenie Gorczańskiego Parku Narodowego przeżuwacze biorące udział w wypasie kulturowym to głównie owce rasy polska owca górska, w znikomym zakresie także bydło i konie. Wypas ciągły, a zatem powtarzany corocznie prowadzony jest od 2003 r. Odbywa się on na powierzchni około 52 ha. Teren wypasu stanowią 4 polany znajdujące się w granicach parku. Powierzchnia objęta wypasem w ciągu ostatniej dekady uległa powiększeniu o 16,38 ha. Rozszerzenie to wynika z wykupu prywatnych działek rolnych przez park i włączenie kolejnych enklaw do wypasu. W 2021 r. wypasane było jedno stado owiec, liczące około 250 maciorek i 20 jagniąt. Wypasanych było także 5 krów i 1 koń. Liczba wypasanych zwierząt nie uległa zmianie w ciągu ostatniej dekady. Zwierzęta wypasane w parku nie stanowią jego własności, a należą do okolicznych rolników-hodowców, z gmin z obszaru otuliny. Wypas oparty jest o umowę dzierżawy, której długość wynosi średnio 5 lat. Zawarcie umowy poprzedzone jest przetargiem, na podstawie którego wyłoniony bacia musi spełniać wcześniej określone kryteria. Wypas jest całosezonowy, jednak znacząco uzależniony od przebiegu wegetacji i warunków pogodowych w danym roku. W parku nie praktykuje się wypasu na przepaskach, a zwierzęta są koszarowane na pastwisku. Minimalna odległość koszaru od wody wynosi 40 m, na hali znajduje się szałas dla pasterzy.

Na terenie Magurskiego Parku Narodowego w zdecydowanej przewadze wypasane są owce, ale marginalnie utrzymywane jest także bydło, kozy i konie. Wypas jest prowadzony corocznie od 1997 r., na powierzchni około 110 ha, obejmującej 3 polany (enklawy). Powierzchnia ta w ciągu ostatniej dekady uległa zmniejszeniu o około 25 ha. Powodem tej zmiany była niekorzystna lokalizacja pastwiska, ze względu na znaczącą odległość od źródeł wody i presję dużych drapieżników na stado, zwłaszcza wilków. Rezultatem tego był brak chętnych do prowadzenia wypasu. Obecnie wypasane są 3 stada zwierząt. Owce należą do ras: czarnogłówka, cakiel podhalański, polska owca górska i wrzosówka, natomiast bydło to polska białogrzbieta i simental. Liczba owiec wynosi 100 sztuk matek oraz 70 jagniąt, a bydła analogicznie 30 i 50 sztuk. W ciągu ostatniej dekady liczba zwierząt uległa zmianie, choć może ona ulegać zmianom corocznie, w zakresie dopuszczalnego obciążenia pastwisk. Podobnie jak w pozostałych parkach narodowych na obszarze Karpat Zachodnich, także i tutaj zwierzęta nie stanowią jego własności, pochodzą one z gmin zlokalizowanych na obszarze otuliny. Nie jest tam stosowana umowa dzierżawy, tylko podpisywana z bacami umowa na usługę wypasu, która obowiązuje przez jeden sezon. Wybór dzierżawcy poprzedzony jest przetargiem nieograniczonym. Corocznie stosowana jest procedura rozeznania rynku. Kryteria brane są pod uwagę to cena za usługę oraz gatunek i rasa przeżuwaczy. Wypas jest całosezonowy i trwa 120 dni.

Instytucjonalne aspekty wypasu kulturowego

W Pienińskim Parku Narodowym w prowadzenie wypasu kulturowego zaangażowany jest 1 bacia oraz 4 juhasów. W dyrekcji parku brak jest odrębnej komórki organizacyjnej zajmującej się wypasem, jednak sprawy z nim związane nadzoruje specjalista ds. ochrony ekosystemów nieleśnych. W tematykę pośrednio związaną z wypasem ogółem zaangażowanych jest 6 pracowników parku. Są to osoby uprawnione do kontroli: leśniczy, podleśniczy, specjalista do spraw ochrony ekosystemów

nieleśnych, główny specjalista ds. ochrony przyrody, dyrektor oraz zastępca dyrektora. Inną instytucją na szczeblu regionalnym wspierającą proces wypasu kulturowego jest Regionalny Związek Hodowców Owiec i Kóz. W parku aktualnie nie jest realizowany żaden projekt czy zadanie badawcze lub wdrożeniowe bezpośrednio związane z wypasem. Średnia opłata za udostępnienie bacy 1 ha pastwiska/rok wynosi 646 zł/ha. Jednak podmiotem uprawnionym do pobierania dopłat bezpośrednich oraz górskich (ONW) do pastwisk jest bacia. Warunki korzystania z dopłat i wysokość opłat za wypas określone są przez baców jako korzystne. W ramach PROW aktualnie nie są realizowane inwestycje służące bezpośrednio lub pośrednio wypasowi kulturowemu. W ankiecie badawczej nie wskazano także sugestii dotyczących oczekiwanych zmian, odnośnie regulacji zawartych w tworzonych dokumentach dotyczących Zielonego Ładu.

W Tatrzańskim Parku Narodowym w wypas kulturowy zaangażowanych jest 17 pasterzy, bez wyraźnego podziału na baców i juhasów. Brak jest ściśle wyodrębnionej struktury zajmującej się wypasem, jednak w tę tematykę zaangażowanych jest bezpośrednio 7 pracowników parku. Aktualnie dyrekcja parku nie współpracuje w sposób usankcjonowany instytucjonalnie z innymi instytucjami regionalnymi i lokalnymi, chociaż nieformalnie współpraca taka jest dostrzegana. Nie jest też prowadzony żaden projekt dotyczący wypasu kulturowego. Średnia opłata za udostępnienie hal wynosi 420 zł/ha/rok, natomiast dopłaty bezpośrednie i płatności ONW pobiera bacia. W ramach PROW aktualnie nie są realizowane inwestycje służące bezpośrednio lub pośrednio wypasowi kulturowemu. W odpowiedzi na pytanie odnośnie Zielonego Ładu nie wskazano także żadnych sugestii dotyczących oczekiwanych zmian dla płatności.

W Babogórskim Parku Narodowym w wypas kulturowy zaangażowanych jest 4 pasterzy, natomiast analogicznie w Gorczańskim Parku Narodowym są to 2 osoby. W obydwu tych parkach brak jest ściśle wyodrębnionej struktury zajmującej się wypasem, jednak w tematykę zaangażowanych jest bezpośrednio po dwóch wyznaczonych pracowników merytorycznych. Nie jest prowadzony tam żaden projekt dotyczący wypasu kulturowego. Średnia opłata za udostępnienie hal wynosi w Babogórskim Parku Narodowym 145 zł/ha/rok, a w Gorczańskim 162 zł/ha/rok, dopłaty bezpośrednie i płatności ONW w obydwu przypadkach pobiera bacia. W ramach PROW aktualnie nie są realizowane inwestycje służące bezpośrednio lub pośrednio wypasowi kulturowemu. Sugestie dotyczące Zielonego Ładu dla Gorczańskiego Parku Narodowego dotyczą konieczności podniesienia płatności do zwierząt. Pojawiła się także propozycja wprowadzenia dodatkowych płatności dla prowadzących wypas w warunkach wysokogórskich, tu określonych jako powyżej 800 m n.p.m.

Na obszarze Magurskiego Parku Narodowego w wypas kulturowy w 2020 r. zaangażowanych było 3 pasterzy. W Parku jest wyodrębniona struktura zajmująca się wypasem, a w tę tematykę zaangażowany jest 1 pracownik. We wsparcie wypasu nie zostały tam formalnie zaangażowane inne instytucje regionalne lub lokalne. Aktualnie także nie prowadzi się żadnego projektu bezpośrednio związanego z tematyką wypasu kulturowego. Uśredniona cena wydzierżawienia 1 ha pastwiska/rok w 2021 r. wynosiła 130 zł. Jednak w odróżnieniu od innych karpaccich parków narodowych dopłaty bezpośrednie do pastwisk oraz dopłaty górskie (ONW) pobiera park. Su-

gestie odnośnie wypasu kulturowego w kontekście oczekiwanych zmian w ramach Zielonego Ładu (nowa WPR 2021-27) dotyczą głównie podejścia prośrodowiskowego do tematyki utrzymania siedlisk nieleśnych. Postuluje się, aby rozszerzyć zakres wymogów podstawowych i uelastycznić zasady zwykłej Dobrej Praktyki Rolniczej. Pozwoliłoby to sprostać wymogom Planów Ochronnych czy Zadań Ochronnych obowiązujących w parkach narodowych.

Omówienie wyników

Karpackie parki narodowe będące rodzajem dóbr publicznych pełnią różnorodne funkcje, korzystając jednocześnie z uprzywilejowanej pozycji instytucjonalnej wynikającej z obowiązującego prawa (Brelík, 2015). Jedną z nich jest czynna ochrona przyrody, którą w odniesieniu do otwartych enklaw zbiorowisk półnaturalnych jest prowadzenie wypasu zwierząt gospodarskich, zwłaszcza owiec, jako najlepiej do tego predysponowanych w warunkach górskich. Wypas ten prowadzony jest we wszystkich parkach narodowych położonych w obrębie Karpat Zachodnich. Zróżnicowane arealy otwartej przestrzeni oraz różne podejścia i możliwości jej ochrony i konserwacji, determinują różne wielkości wypasanych stad w obrębie poszczególnych parków. Jak podają Molik i Błasiak (2015), w polskich warunkach owce wykorzystuje się do kształtowania i utrzymywania środowiska naturalnego, zwłaszcza na terenach górskich. Niska opłacalność produkcji rolniczej prowadzi do tworzenia odłogów, a zatem wzrostu dezagraryzacji produkcyjnej. Sposobem zagospodarowania tych nieużytków zielonych może być wypas. Chów i hodowla zwierząt gospodarskich na terenach wyłączonych z intensywnego użytkowania jest postrzegany jako działalność proekologiczna, gdyż wypas chroni użytki zielone przed degradacją.

Tereny górskie w Polsce są cennym walorem przyrodniczym, a utrzymanie ich funkcji gospodarczych jest ważne także dla zachowania właściwej roli środowiska przyrodniczego. To znaczenie „funkcji” jest swoistym rodzajem pożytku, który wynika zarówno z warunków przyrodniczych, jak i celowego gospodarowania środowiskiem oraz produkcją rolną (Musiał i Musiał, 2019). Ponieważ poszczególne mezo-regiony Karpat Zachodnich są gęsto zaludnione, produkcja zwierzęca ma znaczenie zarówno na rynku lokalnym, jak i regionalnym. Jako że dla takich regionów pasterstwo ma ogromne znaczenie gospodarcze i społeczne, istotna jest hodowla i chów zwierząt ras rodzimych (Kawęcka i Krupiński, 2014; Sobala, 2014). Szczególnie w Karpatach takie rasy bydła i owiec przystosowane są do specyficznych warunków lokalnych.

W parkach narodowych obszaru Karpat Zachodnich tradycyjnie wypasany gatunkiem, który obecnie można spotkać w niemal wszystkich parkach, jest polska owca górską. Jest to rasa rodzima, która swoją odporność zawdzięcza prymitywnym cechom cakla karpackiego, od którego pochodzi. Obecnie występujące owce górskie są efektem krzyżowania cackli karpackich, siedmiogrodzkich i owiec fryzyjskich, co nastąpiło w ciągu trwających kilkadziesiąt lat prac selekcyjnych. Dlatego dobrze znoszą one spadki temperatur, obfite opady atmosferyczne, a nawet okresowe niedobory paszy (Czaja, 1952). Na pastwisku zwierzęta przebywają zazwyczaj od pierwszych

dni maja do końca września danego roku, tj. przez 140–150 dni. Niekiedy ich pobyt przedłuża się do połowy października, dochodząc do 160–165 dni sezonu wypasowego. W czasie pobytu na pastwisku owce poprawiają swoją kondycję, zwiększając masę ciała (Drożdż i Twardy, 2004).

Ważnym aspektem gospodarowania pasterskiego jest również ochrona krajobrazu i bioróżnorodności. Hodowla owiec i wielkoobszarowy wypas z wykorzystaniem metod zrównoważonego rozwoju pozwala na efektywne wykorzystanie zasobów paszowych, co jest zgodne z zasadami rolnictwa ekologicznego (Paraponiak, 2007). Trwałe użytki zielone mają wielorakie znaczenie, m.in.: przyrodnicze, ochronne, hydrologiczne i krajobrazowe. Skład botaniczny runi pastwiskowej można poprawić przez koszarzenie, czyli nawożenie pastwisk górskich odchodami owiec. Taki wypas owiec w połączeniu z racjonalnym użytkowaniem pastwisk prowadzi do polepszenia składu botanicznego runi (Molik i Błasiak, 2015). Przykładem korzyści, jakie przynosi wypas owiec, było chociażby zmniejszenie ilościowości mało wartościowej gospodarczo trawy, jaką jest *Deschampsia caespitosa*, w zbiorowiskach łąkowych na wybranej części Beskidu Sądeckiego. Jak podaje Szewczyk (2006), wypas owiec na tym obszarze spowodował procentowy wzrost liczebności wartościowych gatunków traw, m.in.: *Dactylis glomerata*, *Poa pratensis* i *Festuca pratensis*. W karpaccich parkach narodowych zwierzęta są koszarowane na pastwisku, jednak wyjątek stanowi tam Babiogórski Park Narodowy.

Przeprowadzone badania ankietowe wykazały, że gospodarka pasterska w karpaccich parkach narodowych jest kultywowana jako działanie o charakterze ochronny dóbr publicznych, ochrony przyrody oraz krajobrazu kulturowego. Wypas owiec na tym terenie był od zawsze zróżnicowany. W Pienińskim Parku Narodowym był on prowadzony od początku jego istnienia, co miało zachować dotychczasowy sposób użytkowania na tym obszarze. Przyjęto wówczas zasady wypasu kulturowego na wydzierżawionej wybranemu bacy Hali Majerz (Kawęcka i in., 2017). W 2018 r. na terenie tego parku wypasane było jedno z 12 stad owiec, pasących się ogółem w Pieninach (Musiał, 2018). Obecnie są tam wypasane dwa stada, liczące około 500 owiec. Najwięcej stad owiec wypasanych jest w Tatrzańskim Parku Narodowym. Liczba utrzymywanych w ten sposób zwierząt wynosi obecnie około 1120 owiec, wypasanych w ramach sześciu osobnych stad. Wypasem objęta jest tam także największa, w porównaniu do innych parków powierzchnia, wynosząca około 141 ha. Wypas na przepaskach, a zatem na polanach niżej położonych, nie jest prowadzony na terenie parków Babiogórskiego, Gorczańskiego ani Magurskiego. Minimalna odległość koszar od źródeł i potoków wynosi zależnie od parku około od 40 do 200 m. W Babiogórskim Parku Narodowym, w przeciwieństwie do pozostałych parków tego obszaru, brak jest na hali szałasów dla pasterzy. Stąd też prowadzony tam wypas ma charakter swoistej usługi ekologicznej wykonywanej przez baców na zlecenie określone w umowie. Owce wypasane są tam w określonym zakresie czasowym i stąd ich główna baza paszowa zlokalizowana jest poza parkiem, który otaczają liczne użytki zielone. Można więc uznać, że w ten sposób chronione są również tereny położone w formalnej i nieformalnej otulinie parku.

Podsumowanie

Karpaty Zachodnie są bardzo ważnym obszarem przyrodniczym o ciągle zachowanej wysokiej bioróżnorodności, w którym szczególne miejsce w ochronie przyrody zajmują liczne obszary chronione, w tym parki narodowe. Choć dominują tam lasy, bardzo cenione są też obszary nieleśne, jakie tworzą trwałe użytki zielone, rozpościerające się do piętra regla górnego lub piętra subalpejskiego. To właśnie takie zbiorowiska półnaturalne, przez wieki podtrzymywane przez gospodarkę pasterską, są ważnym obszarem w zakresie ochrony przyrody dla dyrekcji poszczególnych parków narodowych. We wszystkich pięciu analizowanych parkach odtworzona została ponownie zinstytucjonalizowana gospodarka pasterska. Prowadzony jest tam na zlecenie parku wypas przeżuwaczy, w tym głównie owiec ras rodzimych, ale także bydła. Sposób wypasu, w tym obsada zwierząt i inne elementy organizacyjne związane z pasterstwem są każdorazowo przedmiotem umów kierownictwa parków z miejscowymi bacami. Sposób wyboru takich pasterzy, którzy otrzymują uprawnienia do wypasania owiec, nie jest ujednolicony. Odbywa się on na zasadzie przetargów lub negocjowanych wieloletnich umów na wypas. Także opłata za korzystanie z pastwisk jest istotnie zróżnicowana w poszczególnych parkach narodowych. Stosowane są także różne rozwiązania w zakresie podmiotu, do którego transferowane są płatności obszarowe i płatności górskie, tj. w większości parków są to bacowie, ale bywa również, że dopłaty otrzymują same parki. Kwestie te, jak się wydaje, powinny być ujednolicone w nowym programie wsparcia rolnictwa w ramach WPR 2021-2027. Usługę wypasu owiec na obszarze chronionym, jakim są parki narodowe, należy bowiem traktować jako szczególny rodzaj zarządzania dobrami publicznym. Przygotowywany Zielony Ład powinien wnieść w tym zakresie nowe korzystne dla parku i baców rozwiązania instytucjonalne, w tym adekwatne wsparcie finansowe. Ograniczony wypas kulturowy przeżuwaczy, prowadzony jako działanie ochronne wydaje się być nadal najlepszą formą ochrony górskich użytków zielonych, który najskuteczniej zapobiega sukcesjom leśnym.

Piśmiennictwo

- Brelík A. (2015). Dobra publiczne na obszarach wiejskich jako czynnik rozwoju działalności agroturystycznej na Pomorzu Zachodnim. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Caballero R., Riseth J.A., Labba N., Tyran E., Musiał W., Molik E., Boltshauser A., Hofstetter P., Gueydon A., Roeder N., Hoffmann H., Moreira M.B., Coelho I.S., Brito O., Gil A. (2007). Comparative typology in six European low-intensity system of grassland management. *Advances in Agronomy*, 96, 351–420.
- Czaja M. (1952). Polska owca górska. *Rocz. Nauk Rol. Ser. D*, 63.
- Denisiuk Z. (1995). Ochrona przyrody i krajobrazu. W: *Karpaty Polskie. Przyroda, człowiek i jego działalność*, Warszńska J. (red.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Drożdż A., Twardy S. (2004). Gospodarcze i ekologiczne uwarunkowania wypasu dużych stad owiec w Karpatach Polskich. *Woda – Środowisko – Obszary wiejskie*, 4 (2a): 265–276.
- Freschi P., Musto M., Paolino R., Cosentino C. (2015). Grazing and biodiversity conservation: highlights on a Natura 2000 network site. W: *The Sustainability of Agro-Food and Natural Resource Systems in the Mediterranean Basin*, Vastola A. (red.). Springer, Cham, ss. 271–288.
- Kawęcka A., Krupiński J. (2014). Sheep in the Polish Carpathians: genetic resources conservation of the Podhale Zackel and coloured mountain sheep. *Geomatics. Land Management, and Landscape*, 1: 35–45.

- Kawęcka A., Radkowska I., Szewczyk M., Radkowski A. (2017). Wypas kulturowy owiec w ochronie cennych zbiorowisk roślinnych na przykładzie Hali Majerz. *Wiad. Zoot.*, 5: 189–197.
- Kondracki J. (2009). Geografia regionalna Polski. Beskid Żywiecki. Warszawa PWN, Wyd. III: 330–332.
- Mehra B.S., Mathur P.K. (2001). Livestock Grazing in the Great Himalayan National Park Conservation Area – A Landscape Level Assessment. *Himalaya, the Journal of the Association for Nepal and Himalayan Studies*, 21 (14): 89–96.
- Middleton B.A. (2013). Rediscovering traditional vegetation management in preserves: trading experiences between cultures and continents. *Biol. Conserv.*, 158: 271–279.
- Molik E., Błasiak M. (2015). Alternatywne kierunki użytkowania owiec szansą na przetrwanie drobnych gospodarstw na terenach gór i pogórza. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 1: 29–41.
- Molik E., Kubiak M. (2021). Wypas owiec na terenie Beskidu Sądeckiego jako przykład rolnictwa zrównoważonego. *Rocz. Nauk. Zoot.*, 48 (1): 109–121.
- Molik E., Dobos J., Kordeczka K., Pęksa M. (2017). Wypas kulturowy owiec na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego jako przykład gospodarowania zgodnego z zasadami ekorozwoju. *Probl. Drob. Gosp. Rol.*, 1: 61–70.
- Mori A.S. (2011). Ecosystem management based on natural disturbances: hierarchical context and non-equilibrium paradigm. *J. Appl. Ecol.*, 48 (2): 280–292.
- Musiał K. (2018). Wypas kulturowy owiec na terenie dwóch karpaccich parków narodowych. *Wiad. Zoot.*, 2: 30–37.
- Musiał K. (2020). Wypas kulturowy jako propozycja dla nowego eko-schematu w ramach Wspólnej Polityki Rolnej – przykład Babiogórskiego Parku Narodowego. *Wiad. Zoot.*, 3-4: 26–37.
- Musiał K., Musiał W. (2020). The role of deagrarianisation process in creating threats for the regional economy and nature in selected conservation areas in south-eastern Poland. *Proceedings of 36th IBI-MA (International Business Information Management Association)*, Grenada, Spain.
- Musiał W., Musiał K. (2019). Deanimalisation processes in the Polish Carpathians – production, economic and ecological aspects. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agrobusiness Economists*, 21 (4): 331–340.
- Paraponiak P. (2007). Hodowla owiec w aspekcie ekologicznym. *Wiad. Zoot.*, 4: 7–10.
- Powszechny Spis Rolny 2020. (2021). Raport z wyników. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Sobala M. (2014). Pasture landscapes in Poland and Europe – selected types, examples and conservation methods. *Dissertations of Cultural Landscape Commission*, 25: 81–98.
- Szewczyk W. (2006). Racjonalne nawożenie łąk i pastwisk. W: Program Aktywizacji Gospodarczej i Ochrony Dziedzictwa Małopolskich Karpat – OWCA Plus, Molik E., Wierchoś E. (red.). Materiały szkoleniowe, Akademia Rolnicza w Krakowie, ss. 70–80.
- Twardy S. (2008). Karpaccie użytki rolne jako obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). *Woda – Środowisko – Obszary wiejskie*, 8 (2b): 191–202.
- Zegar J. (2013). (Red). Zrównoważenie polskiego rolnictwa. *Powszechny Spis Rolny 2010*. GUS, Warszawa.

Zatwierdzono do druku: 29 XI 2021

KAMILA MUSIAŁ

Cultural grazing in the Western Carpathians' national parks – organizational and institutional aspects

SUMMARY

In all 5 national parks located within the area of the Polish Western Carpathians, the pastoral economy has been restored and re-institutionalized in the last years. Nowadays at the request of the individual park

there is grazing of ruminants, mainly sheep of native breeds, but also cattle. The method of grazing, including the stocking of animals, and other elements related to the pastoralism and cultural grazing, each time are the subject of agreements between the management of individual parks, and the local shepherds. The method of their selection is not standardized. The lease agreements concluded between the park and the shepherd define the conditions of where animals can be grazed, in what number, and when is the time of its start, and termination. Maintaining grazing in conservation areas is essential in order to strengthen the links between semi-natural ecosystems formed by meadows and pastures, livestock, but also local communities. Extensive grazing of ruminants in national parks can therefore be a beneficial tool for comprehensive nature conservation

Key words: grazing, national parks, the Western Carpathians